

Riyaziyyat və mexanika elmlərinin inkişafında xüsusi rolunu oynayan elm ocağı

Azərbaycan xalqı özünün intellektual səviyyəsi, elmi potensialı və digər imkanları ilə hər zaman fəxrənlənmiş, müxtəlif dövrlərdə elm xadimlərimiz nəinki ölkəmizdə, həmçinin onun hüdudlarından kənarında da xalqımız uğurlu təmsil etmiş, ona bəşərçilik gətirmişdir. Təsədüf deyildir ki, məhz bu keyfiyyətlərə görə respublikamızda böyük ziyalı ordusu yetişmişdir ki, onlar da elminizin ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı üçün böyük əmək sərf etmiş, adlarını qızıl hərfərlə tarix səhifələrinə yazdırmışlar. Riyaziyyat elmi də bu ziyalı təbəqəsinin mühüm tərkib hissəsi olan riyaziyyat elmasının xidmətləri sayəsində böyük inkişaf yolu keçmişdir. Bu işdə bu gün 60 illiyini qeyd etdiyimiz Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Riyaziyyat və Mexanika İnstitutunun, onun cəfəqəş kollektivinin, müəyyən vaxtlarda bu kollektivə uğurlu rəhbərlik edən elm adamlarının əməyi çox olmuşdur...

Ölkəmizdə müasir riyaziyyatın əsasları və bu sahədə sistemli elmi tədqiqatlar 1919-cu ildə müsəlman şərqində ilk dünyəvi ali məktəbin - Bakı Dövlət Universitetinin yarınması və 1920-ci ildə onun tərkibində Fizika-riyaziyyat fakültəsinin fəaliyyətə başlaması ilə bağlıdır. Bununla yanaşı, Azərbaycanda sırf riyazi tədqiqatlarla məşğul olan ilk riyaziyyat özəyi 1942-ci ilin aprel ayında SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının Fizika sektorunda təşkil edilmişdir. 1940-cı ildə namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək, Tiflisdən Bakıya gəlmiş Zəhid Xəlilov bu sektorun yeganə riyaziyyatçı əməkdaşı olmuşdur. 1943-cü ildə SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının nəzdində müstəqil Riyaziyyat Sektorunun yaradılması ilə riyaziyyat sahəsində elmi-tədqiqat işlərinin aparılması istiqamətində daha məqsədyönlü tədqiqatlarla başlandı. 1945-ci ilin oktyabr ayında Fizika İnstitutu ilə Riyaziyyat sektoru birləşdirilərək Fizika və Riyaziyyat İnstitutu yaradıldı. 1950-1957-ci illərdə Zəhid Xəlilov həmin institutun direktoru vəzifəsində işləmişdir.

14 ildən sonra Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1959-cu il 27 aprel tarixli 319 nömrəli qərarı ilə Azərbaycan SSR EA Fizika və Riyaziyyat İnstitutunun Riyaziyyat sektorunun bazasında müstəqil Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu yaradıldı. İnstitutun ilk direktoru vəzifəsinə akademik Zəhid Xəlilov təyin olundu. Fizika və Riyaziyyat İnstitutunun ilk elmi jurnalı 1940-cı ildən nəşr olunan "Əsərlər" jurnalı idi.

Azərbaycanda riyaziyyatın və mexanikanın bir elm kimi sonrakı inkişafında və dünyəvi riyazi təhsilin formalaşmasında akademik Zəhid Xəlilov, Əşrəf Hüseynov, İbrahim İbrahimov və akademikimizin müxbir üzvü Maqsud Cavadovun rolu dənılmazdır.

1946-cı ildə Zəhid müəllim doktorluq dissertasiyasını müdafiə edir və ilk azərbaycanlı riyaziyyatçı elmlər doktoru olur. O, funksional analiz, funksional metodların diferensial və integral tənliklər nəzəriyyəsinə böyük əhəmiyyətini düzğün qiymətləndirən ilk sovet alimlərindən biri idi.

Təsədüf deyil ki, alimin 1949-cu ildə rus dilində Bakıda dərc olunan "Funksional analiz əsasları" kitabı da SSRİ-də bu sahədə ilk kitabı idi. O, həmçinin SSRİ-də normallaşmış halqalarda və Banax fəzalarında xətti sinqlular inteqral tənliklərinin abstrakt nəzəriyyəsinin yaratmış ilk alimlərdən biri və "Funksional analiz və onun tətbiqləri" adlı Ümumittifaq səviyyəli jurnalın redaksiya heyətinin üzvü olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, 1959-cu ildə Funksional analiz üzrə ilk Ümumittifaq konfransı da məhz Bakıda keçirilmişdir.

1955-ci ildə Zəhid müəllim Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü seçilmiş, 1957-1959-cu illərdə akademiyanın vitse-prezidenti, 1959-1962-ci illərdə Fizika-Riyaziyyat və Texnika Elmləri Bölməsinin akademik-katibi, 1962-1967-ci illərdə akademiyanın prezidenti vəzifələrində işləmişdir. 1967-ci ildə yenidən Riyaziyyat və Mexanika İnstitutuna qayıtmış, ömrünün sonuna qədər institutun direktoru vəzifəsində çalışmışdır.

Yarandığı vaxt institutda altı şöbə, bir laboratoriya və hesablama mərkəzi fəaliyyət göstərirdi.

1960-cı ildə hesablama mərkəzi institutdan ayrılaraq akademiyanın müstəqil Hesablama Mərkəzi kimi fəaliyyət göstərməyə başlamış və 1965-ci ildə bu mərkəz əsasında akademiyanın Kibernetika İnstitutu (indiki İdarəetmə Sistemləri İnstitutu) yaradılmışdır.

1959-cu ildə Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu yaradılarda burada Funksional analiz və onun müxtəlif tətbiqləri, Funksiyalar nəzəriyyəsi, Diferensial və integral tənliklər, Cəbr və Topologiya, Hesablama riyaziyyatı və Riyazi kibernetika kimi elmi istiqamətlər mövcud olmuşdur. Həmin dövrdə institutda 121 əməkdaş - 101 elmi işçi: bir akademik (Zəhid Xəlilov), bir müxbir üzv (İbrahim İbrahimov), dörd elmlər doktoru (Zəhid Xəlilov, İbrahim İbrahimov, Yusif Əmənzadə, Yaroslav Lapatiniski) və on iki elmlər namizədi (Şamil Vəkilov, Əli Cəfərov, Həşim Ağayev, Kərim Kəribov, Səid Ələsgərov, Mais Cavadov, Sasun Yakubov, Məbud İsmayılov, Boris Ponayotı, Rəşid Məmmədov, Fəraməz Maqsudov, Yəhya Məmmədov) çalışırdı.

Zəhid Xəlilov 1959-cu ilin oktyabrında Akademiyanın Fizika-Riyaziyyat və Texnika Elmləri Bölməsinə akademik-katib seçildikdən sonra, institutda 1959-1963-cü illərdə Azərbaycan funksiyalar nəzəriyyəsi məktəbinin banisi, görkəmli riyaziyyatçı, akademik İbrahim İbrahimov rəhbərlik etmiş və o, 1959-cu ildən "Funksiyalar nəzəriyyəsi" şöbəsinin yaradıcısı və ilk müdiri olmuşdur.

İbrahim müəllim görkəmli riyaziyyatçı A.O. Gelfondun rəhbərliyi ilə 1939-cu ildə namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmiş və riyaziyyat üzrə ilk azərbaycanlı elmlər namizədi olmuşdur. O, 1947-ci ildə Moskvada doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. İbrahim müəllim dünya riyaziyyatçıları tərəfindən qəbul edilən tanınmış bir alim idi. Onun rəhbərliyi ilə ölkəmizdə həqiqi və kompleks dəyişənli funksiyaların yaxınlaşması nəzəriyyəsi, interpolyasiya nəzəriyyəsi, tam funksiyalar nəzəriyyəsi, funksiyalar sisteminin təmliyi kimi sahələrdə geniş tədqiqatlar aparılmış və bunların böyük bir hissəsi İbrahim müəllimin yazdığı, o cümlədən Moskvada çap edilən monoqrafialarına

daxil edilmişdir. Onun zamanəmizin ən görkəmli alimləri Keldiş və Gelfondla birlikdə yazdığı məqalələr dünya riyaziyyat ədəbiyyatında böyük iz qoymuşdur. Moskvada, funksiyaların konstruktiv nəzəriyyəsinin yaradıcılarından biri hesab olunan akademik S.N.Bernşteynin xatirəsinə həsr edilmiş beynəlxalq konfransda onun yaradıcılığı haqqında məruzənin məhz İbrahim müəllimə tapşırılması da onun nüfuzunun göstəricilərindən biri idi. O, 1959-cu ildə Akademiyanın müxbir üzvü, 1968-ci ildə isə həqiqi üzvü seçilmiş, onun təşəbbüsü ilə 1962-ci ildə Bakıda "Funksiyaların konstruktiv nəzəriyyəsi" üzrə II Ümumittifaq konfransı keçirilmişdir.

1963-1967-ci illərdə institutda rəhbərlik edən professor Həşim Ağayev 1948-1953-cü illərdə Azərbaycan SSR EA-nın Fizika və Riyaziyyat İnstitutunun Riyaziyyat şöbəsində baş elmi işçi vəzifəsində çalışmış, 1948-1950-ci illərdə isə Qişabı Pedaqoji İnstitutunun Cəbr kafedrasına rəhbərlik etmişdir. 1953-1954-cü illərdə Bolqarıstana ezam olunmuş və orada Sofiya Universitetinin Riyazi analiz kafedrasına rəhbərliyi dövründə o, universitetin türk şöbəsi üçün riyazi terminlərin lüğətini tərtib etmişdir.

Həşim müəllim 1959-1963-cü illərdə Riyaziyyat və Mexanika İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini vəzifəsində işləmişdir. O, xüsusi törəməli diferensial tənliklər sahəsində yüksək ixtisaslı tanınmış alim idi. Onun rəhbərliyi ilə uzun illər ərzində Riyaziyyat və Mexanika İnstitutunda təbiətşünaslığın fəlsəfi məsələlərinə həsr olunmuş seminarlar təşkil edilmiş, riyazi terminologiyasının elmi əsasının Azərbaycan dilində işlənilib hazırlanmasında böyük rolunu oynamışdır. Respublikada riyaziyyat elminin inkişafı tarixinə həsr olunmuş bir sıra əsərlər Həşim Ağayevə məxsusdur. O, 1971-1980-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun rektoru olmuşdur.

Azərbaycanda riyaziyyat və mexanika elmi məktəblərinin yaranmasında, Riyaziyyat və Mexanika İnstitutunun inkişafında və ölkəmiz üçün yüksək ixtisaslı elmi kadrların hazırlanmasında bir çox görkəmli sovet alimlərinin xidmətləri də böyükdür. Bunların arasında Mstislav Keldiş, Andrey Kokoşnikov, Nikolay Boqolyubov, Mixail Lavrentyev, Nikolay Musxelişvili, İvan Petrovski, Sergey Sobolev, Lev Pontryagin, İzrail Gelfand, David Şerman, Aleksandr Gelfond, Sergey Bernşteyn, Sergey Nikolskiy, Andrey Tixonov, Lazer Lüsternik, Yaroslav Lopatiniski, Anatoliy Maltsev, Georgiy Şilov, Yuriy Mitropol'skiy, Yuriy Proxorov, Valentin Maslov, Xəlil

Maqsudov və texniki arsenalın yaradılması sayəsində mümkün olmuşdur.

Bu illərdə akademiyanın institutlarının aspiranturasını və ali təhsil ocaqlarını bitirmiş istedadlı və elmə marağı olan insanlara diqqət, qayğı artırılmış, onların akademiya qəbul edilməsinə şərait yaradılmış, bunun da hesabına bu elm mərkəzində çalışanların tərkibi cavanlaşmış və onların elmi fəallığı əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir. Həmin dövrdə Riyaziyyat və Mexanika İnstitutunun kollektivində də uğurları çoxalmış, elm xadimlərimiz Azərbaycan elminə böyük töhfələr vermişlər...

1970-ci ildən ömrünün sonuna - 1974-cü ilin fevral ayına qədər Riyaziyyat və Mexanika İnstitutuna, eyni zamanda Funksional analiz şöbəsinə akademik Zəhid Xəlilov rəhbərlik etmişdir.

1974-cü ildə İnstitutda və eyni zamanda Funksional analiz şöbəsinə akademik Fəraməz Maqsudov rəhbərlik edirdi. O dövrdə institutda riyaziyyat

və mexanika sahəsində elmlər doktorlarının hazırlanması işində böyük bir canlanma yaranmışdır. 1959-1974-cü illər ərzində Azərbaycanda cəmi 3 doktorluq dissertasiyası müdafiə edildi halda, bundan sonrakı 15 ildə institutun əməkdaşları tərəfindən 15 doktorluq dissertasiyası müdafiə edilmişdir. Fəraməz Maqsudov 1976-cı ildə akademiyanın müxbir üzvü, 1980-ci ildə isə həqiqi üzvü seçilmiş, 1980-ci ildə akademiyanın Fizika-Riyaziyyat və Texnika Elmləri bölməsinin akademik-katibi vəzifəsində işləmişdir.

Azərbaycan Nazirlər Sovetinin 23 iyun 1978-ci il tarixli Sərəncamı ilə Riyaziyyat və Mexanika İnstitutunun nəzdində Xüsusi Konstruktor Bürosu (XKB) yaradıldı. XKB-nin əsas məqsədi elmi və təcürbi-konstruktor tədqiqat işlərinin nəticələrinin istismar şəraitinə ən yaxın olmaq şərti ilə xalq təsərrüfatına tətbiqini işləyib hazırlamaqdan ibarət idi.

1983-cü ildə XKB-nin bir qrup əməkdaşı (Fəra-

zadəyev, Məmmədov, Vaqif Quliyev, Qeyrani Pənəhəv, Bilal Bilalov, Kamil Aydəzadə). 14 şöbə və 1 laboratoriya fəaliyyət göstərirdi.

İnstitut müstəqillik illərində

Bu gün müstəqil dövlət quruculuğunun ilkin mərhələsini yaşayan respublikamızda ictimai həyatın bütün sahələrində, siyasi, iqtisadi, sosial və s. sahələrdə geniş islahatlar aparılır. Təbii olaraq Azərbaycan elmi də bu prosesdən kənar qalmır. Gələn, etiraf edək ki, elm sahəsində həyata keçirilən islahatlar daha böyük məsuliyyəti tələb edir və bu məsuliyyəti Azərbaycan alimlərinin üzərinə düşür.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, 1988-1992-ci illərdə müxtəlif səbəblər üzündən elminizin inki-

şafına münasibət son dərəcə pisləşmiş, hətta ifrat dərəcədə kəskinləşmişdir.

Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illərində ölkədə baş verən siyasi qarşıdurma, iqtisadi tənəzzül, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi elmin inkişafına da öz mənfi təsirini göstərmişdir. Həmin illərdə yüzlərlə tanınmış alim ölkəni tərk etmiş, Akademiyanın işinə münasibət o qədər də yaxşı olmamışdı, hətta 1992-ci ildə o vaxt hakimiyyət Akademiyasının bağlanması ilə bağlı təklif də irəli sürmüşdü.

Xəsbəxtlikdən 1993-cü ilin iyun ayında xalqın tələbi ilə ikinci dəfə ölkə rəhbərliyinə qayıdan Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi müdrik daxili və xarici siyasət nəticəsində qısa müddət ərzində ölkədə siyasi sabitlik bərpa olundu, iqtisadi inkişafın təməli qoyuldu. Elmin inkişafına xüsusi diqqət yetirildiyi və ölkə həyatının bütün sahələrində, o cümlədən elm və təhsil sahəsində geniş islahatlar başlandı.

Sevindirici haldır ki, müstəqillik əldə etdikdən sonra yaranmış siyasi və iqtisadi çətinliklərə baxmayaraq, ölkəmizdə riyaziyyat və mexanika sahələri inkişaf etmiş, alimlərimiz ölkə daxilində və dünyanın bir çox ölkələrində müvəffəqiyyətlə elmi-tədqiqat işləri apararaq, Azərbaycanın adını daha yüksək səviyyədə təmsil edən yeni riyaziyyatçı və mexaniklər nəslini yetişirmişdir.

1991-2000-ci illərdə Riyaziyyat və Mexanika İnstitutunun 40 əməkdaşı namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək, fizika-riyaziyyat elmləri namizədi (riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru) olmuşdur.

Həmin illərdə institut əməkdaşlarından 5 nəfəri doktorluq dissertasiyası müdafiə edərək fizika-riyaziyyat elmləri doktoru (riyaziyyat və mexanika elmləri doktoru) elmi dərəcəsi almışdır.

2001-2003-cü illərdə institutun direktoru, eyni zamanda Diferensial tənliklərin keyfiyyət nəzəriyyəsi şöbəsinin rəhbəri vəzifəsində diferensial tənliklər sahəsində tanınmış mütəxəssis, AMEA-nın müxbir üzvü İlham Məmmədov işləmişdir. O, 1981-ci ildə 26 yaşında Ukrayna Riyaziyyat İnstitutunun ixtisaslaşmış müdafiə şurasında doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmiş, 2001-ci ildə AMEA-nın müxbir üzvü seçilmişdir.

2004-2013-cü illərdə institutda, eyni zamanda Riyazi analiz şöbəsinə funksiyalar nəzəriyyəsi, funksional fəzalarda xətti operatorlar nəzəriyyəsi və harmonik analiz sahəsində tanınmış alim akademik Akif Hacıyev rəhbərlik etmiş, eyni zamanda Fizika-Riyaziyyat və Texnika Elmləri bölməsinin akademik-katibi olmuş, 2001-ci ildə isə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü seçilmişdir.

Həmin illərdə institutun müdafiə şurasında 24 nəfər doktorluq dissertasiyası müdafiə edərək fizika-riyaziyyat elmləri doktoru (riyaziyyat və mexanika elmləri doktoru) elmi dərəcəsi almışdır.

2011-2018-ci illərdə institutun müdafiə şurasında 89 nəfər namizədlik (riyaziyyat və mexanika üzrə fəlsəfə doktoru) dissertasiyası müdafiə edilmişdir.

Həmin illərdə institutun müdafiə şurasında 46 nəfər doktorluq (riyaziyyat və mexanika üzrə elmlər doktoru) dissertasiyası müdafiə etmişdir.

Hazırda Riyaziyyat və Mexanika İnstitutunda elmi-tədqiqatlar Riyaziyyat və Mexanika sahələri üzrə (6-sı riyaziyyat, 1-i mexanika olmaqla) 7 elmi istiqaməti əhatə edir.

Bu gün institutda 213 nəfər çalışır. Onlardan 127-si elmi işçi, 47-si elmlər doktoru, 61-i fəlsəfə

riyaziyyat Cəmiyyətinin Riyaziyyat və Mexanika İnstitutunda çap olunan "Azerbaijan Journal of Mathematics" jurnalı Clarivate Analytics agentliyinin "Emerging Sources Citation Index" (ESCI) bazasına daxil edilmişdir.

AMEA Riyaziyyat və Mexanika İnstitutunun "Proceedings of the Institute of Mathematics and Mechanics" jurnalı 1 iyun 2016-cı il tarixində Clarivate Analytcs agentliyinin "Emerging Sources Citation Index" (ESCI) bazasına daxil edilmişdir. Bu, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 70 illik tarixində AMEA institutlarının jurnallarını içində həmin bazaya daxil olmuş ilk elmi jurnalıdır.

"AMEA-nın Xəbərləri" jurnalı (fizika-riyaziyyat və texnika elmləri seriyası) 2015-ci ildən "AMEA-nın Xəbərləri" (riyaziyyat buraxılışı) və "AMEA-nın Xəbərləri" (mexanika buraxılışı) adı ilə dərc olunur.

AMEA Riyaziyyat və Mexanika İnstitutunun "Transactions of National Academy of Sciences of Azerbaijan" (series of physical-technical and mathematical sciences, issue mathematics) jurnalı 1 yanvar 2018-ci il tarixində Scopus bazasına daxil edilmişdir.

Son 4 ildə institut əməkdaşlarının 200-dən çox məqaləsi Web of Science və Scopusun siyahısına daxil olan elmi jurnallarda çap olunmuşdur.

AMEA Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu fəaliyyətə başlayan gündən hər həftənin üçüncü günü saat 10:00-da Ümumittifaq elmi seminarı keçirilir. Seminarlarda institutun əməkdaşları ilə yanaşı, respublika və xarici ölkələrdən gəlmiş tanınmış alimlər məruzə ilə çıxış edirlər.

1968-ci ildən hazırda kimi institutda namizədlik (fəlsəfə doktoru) və doktorluq (elmlər doktoru) dissertasiya şurası fəaliyyət göstərir. Bu müddət ərzində 649 dissertasiya müdafiə olunmuş, onlardan 556-sı fəlsəfə doktoru, 93-ü elmlər doktoru dərəcələrini almışlar.

2015-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının tarixində ilk dəfə olaraq magistratura yaradılmış, Riyaziyyat və Mexanika İnstitutunda Təhsil və Beynəlxalq Əlaqələr Şöbələri fəaliyyətə başlamışdır.

Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu ABŞ, Almaniya, Belarus, Çin Xalq Respublikası, Fransa, Gürcüstan, Hindistan, İngiltərə, İran, İtaliya, Qazaxıstan, Misir Ərəb Respublikası, Özbəkistan, Polşa, Rusiya Federasiyası, Türkiyə, Ukrayna, Yaponiya və Asiyanın digər ölkələrinin elmi-tədqiqat müəssisələri ilə əməkdaşlıq edir.

60 il ərzində Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu şəxsiyyətini bir yola qoymuş, ölkəmizdə riyaziyyat və mexanika elmlərinin inkişafı yolunda xüsusi rol oynamış, digər elmlərin inkişafına həlledici təsir göstərmişdir.

Elm adamlarına böyük hörmətlə yanaşan xalqın öndəri Heydər Əliyev deyirdi: "Şəxsən mən elm xadimlərinə həmişə böyük hörmətlə yanaşmışam... Ona görə ki, elm adamları mütəmən adamlardır. Onlar insana əməksevərliklə, fədakarlıqla və bütün digər keyfiyyətlərlə yanaşı, cəmiyyətdə bu və digər yerli tutmağa imkan verirlər... bu insanlar ən yüksək hörmətə layiqlidirlər". O, ölkəyə rəhbərliyinin bütün dövrlərində elminizi, onun çoxsaylı ordusunu qayğı ilə əhatə etdi. Qürur hissi ilə deyə bilərik ki, onu öndərin layiqli davamçısı, ölkə Prezidenti İlham Əliyev də bu ənənəyə sadiq qalaraq milli elminizin hərtərəfli inkişafına çalışır. İnənirəm ki, məhz bu diqqət və qayğıdan ruhlanan Azərbaycan alimləri, o cümlədən Riyaziyyat və Mexanika İnstitutunun kollektivində elminizin inkişafına yeni-yeni töhfələr verəcəkdir.

Misir MƏRDANOV,
AMEA-nın müxbir üzvü, professor,
AMEA Riyaziyyat və Mexanika
İnstitutunun direktoru.